

શ્રદ્ધાં જ લિ

સદ્ગત રોહિત કોઠારી

ભોળાભાઈ પટેલ

મૃત્યુ એ ધ્રુવ સત્ય છે, એ સ્વીકારવા છતાં કેટલાંક મૃત્યુને મન સ્વીકારી શકતું નથી. રોહિતના મૃત્યુને કેટલાક દિવસો થયા, એમના મૃતદેહને અશ્રુભીની આંખે વિદાય આપ્યા પછી પણ એ મૃત્યુને સ્વીકારવા મન માનતું નથી. હમણાં જાણે તિલકરાજ ભવનના શારદા મુદ્રણાલયમાં એમના કાર્યાલયમાં મળવા જવાનું છે, અને છપાઈ રહેલા ગુજરાત વિદ્યાસભાના એક ગ્રંથ ‘વનવગડાનાં વાસી’ (વનેચર)ના લેઆઉટ અંગે ચર્ચા કરવાની છે. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ તેમણે એ ગ્રંથનાં ૩બલ કોલમનાં અને સિંગલ કોલમનાં પ્રૂફ કાઢી એ પ્રૂફ સાથે એક ચિઠ્ઠી મને લખી છે કે કયો લેઆઉટ રાખવો એ નક્કી કરીને હું કહું, જેથી છાપવાનું આગળ ચાલે. અને ૧૪મી તો હજી આવે એ પહેલાં પ્રવાસે ઊપડી જાય છે ચાર દિવસના બ્રેક જેવું હતું. મિત્ર રમેશ દવે અને ભારતીબહેન પણ ઘણા પ્રવાસોમાં સાથે હોય, આ વખતે માત્ર પરિવારના સભ્યો - પત્ની નીતાબહેન અને બે પુત્રો સાથે જ ઊપડી ગયેલા. પ્રવાસનો બહુ શોખ અને જેટલીવાર પ્રવાસે જાય, પ્રવાસનાં સ્થળોની અત્યંત સુંદર તસ્વીરો લઈ આવે. ફોટોગ્રાફી એમનો જીવંત શોખ. ઉત્તમ ફોટોગ્રાફની પણ પરબદ્દષ્ટિ. પરંતુ આ વખતે આવી ઠંડી ઋતુમાં એમણે ઠંડામાં ઠંડા એવા અમૃતસરમાં જવાનું કેમ નક્કી કર્યું હશે ? અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરના ફોટોગ્રાફ એમને લેવા હશે ?

આમ જોઈએ તો રોહિતભાઈ એક મુદ્રક ગણાય, પણ એમની કોટિના મુદ્રક કેટલા ? પિતા જયંત કોઠારીની અદ્ભુત ચોકસાઈનો એ ગુણ એમનામાં ઊતર્યો હતો, પણ સાથે ઊતરી હતી સાહિત્યની સમજણ. એટલે કયા પ્રકારના પુસ્તકમાં કયો લેઆઉટ રાખવો એની એમની સૂઝનો લાભ કેટલા બધા લેખકોને મળ્યો છે ? કેટલાં મુદ્રણના નમૂનારૂપ પુસ્તકો એમણે ગુજરાતી ભાષાને આપ્યાં છે ? કેટલાં પુસ્તકોનાં મનોરમ આવરણ પૃષ્ઠ અને ગ્રંથનામોની ઉચિત ટાઇપોગ્રાફી એમની મુદ્રણદૃષ્ટિને કારણે પુસ્તકનિર્માણનાં પારિતોષિકોને પાત્ર છે ?

કવિઓ લેખકોની પોતાના પુસ્તકને અમુક રીતે છપાવવાની ધૂન હોય છે. ભૂલ વિના છપાય

એવો દૃઢ આગ્રહ હોય છે. રોહિતભાઈ એવા આગ્રહોને, ઘણી વાર તો વ્યાવસાયિક દૃષ્ટિએ હાનિ થાય એવું હોય તોયે, એ સાહિત્યકારો પ્રત્યેની માનની દૃષ્ટિએ પાર પાડે.

અશ્વિન મહેતાના અદ્વિતીય પુસ્તક ‘છબી ભીતરની’ અને અમેરિકા વસતા લેખક મધુસૂદન કાપડિયાનું પુસ્તક ‘અમેરિકાના કેટલાક ગુજરાતી લેખકો’ તો હાથવગાં ઉદાહરણ, વળી એમાં પુસ્તકનું નિર્માણ અને પ્રૂફ-સંશોધન એ લેખકોએ રમેશ દવે જેવા ચિકાશવાળા જનને સોંપ્યું હોય. અત્યંત ધૈર્યપૂર્વક આ પુસ્તકોનું મુદ્રણ રોહિતભાઈએ કર્યું છે, તેમાં એમની માનનીય દૃષ્ટિ પણ ભળી છે. મધુસૂદનનું પુસ્તક તો ન છાપવાના નિર્ણય સુધી પહોંચ્યા પછી પણ, એ લેખકની બીમારીની જાણ થતાં, એ લેખકના બધા આગ્રહો પાળીને છાપ્યું અને તે સમયસર.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સામયિક ‘પરબ’ શારદા મુદ્રણાલયમાં રોહિતભાઈની નજર તળે છપાય છે. સામયિકમાં ટપાલખાતાની તારીખો સાચવવાની હોય, કેટલીક ‘પરબ’ની સામગ્રી છેલ્લે છેલ્લે પહોંચે જ્યારે પાનાં થઈ ગયાં હોય, પણ આવશ્યક સામગ્રી સમાવી લઈ સમયસર ‘પરબ’ છપાય તે રોહિતભાઈ જુએ, લેખકો છેલ્લા પ્રૂફ વખતે સુધારાવધારા કરે, તેની ઘણીવાર એ શિકાયત પણ કરે, પણ એ સુધારા આમેજ કરે. એટલે ઘણાં સામયિકોના સંપાદકોનો આગ્રહ હોય કે તેમનું સામયિક શારદામાં છપાય. એવાં સામયિકોમાં હમણાં છેલ્લે ‘શાશ્વત ગાંધી’ છે, એકદમ આંખે વળગે એવાં ગેટઅપ, ગાંધીજીની સાદાઈ સાથે.

મહેન્દ્ર મેઘાણીનાં ‘પાંચ દાયકાનું યાદગાર વાચન’ના ગ્રંથો તો મુદ્રક સંપાદકની સંવાદી જુગલબંદી વિના આવી સરસ રીતે છપાઈને આપણા હાથમાં ક્યાંથી આવ્યા હોત. એ દિવસોમાં મહેન્દ્રભાઈનાં દર્શન શારદામાં જ થાય. મહેન્દ્રભાઈ તો બરાબર, પણ વિનોદ મેઘાણી તો જરા આકરા સ્વભાવના, પશ્ચિમનું મગજ. સાહિત્ય અકાદમી માટે (ગુજરાતી લિટરરી અકાદમી ઓફ નોર્થ અમેરિકાએ મૂળે સોંપેલો પ્રોજેક્ટ-) સરસ્વતીચંદ્ર (સંક્ષેપ)નો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ શારદામાં છપાય. અકાદમી (બન્ને) તરફથી મારી એમાં સંડોવણી, એટલે જાણું કે રોહિતભાઈએ કેટલી ધીરજથી એ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, એટલું જ નહિ અમેરિકાની લિટરરી અકાદમીના પ્રમુખ રામ ગઢવીને ન્યુજર્સીના સરનામે બધાં પુસ્તકો મોકલવાની વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી હતી !

નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને ત્રીજા સંપાદક તરીકે હું - ઉમાશંકરના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી ‘શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર’ અને એવી રીતે ન્હાનાલાલના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી ‘શ્રેષ્ઠ ન્હાનાલાલ’ના બૃહદ્ સંચયો ગુર્જર પ્રકાશન માટે શારદા મુદ્રણાલયમાં બેસીને તૈયાર કરતા હતા, તેમનો સહકાર અને દિશાસૂચન ચોથા સંપાદક જેટલાં હતાં. અમે અત્યારે એવો ત્રીજો ગ્રંથ ‘શ્રેષ્ઠ રા.વિ. પાઠક’ તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. એ બૃહદ્ ગ્રંથ પૂરો થવાને આરે છે, પણ હવે અમારા ચોથા સંપાદક સમા રોહિતભાઈ ક્યાં ?

સમ્યક્ પ્રકાશન અનિલા દલાલે શરૂ કરેલું છે, તેમાં મુખ્યત્વે નગીનદાસ પારેખનાં અલભ્ય પ્રકાશનો છપાય છે, પણ ઘણા સમયથી બધાં રોહિતભાઈની નજર તળે તૈયાર થાય. પ્રેસમાં વારંવાર જવાનું થાય, રોહિતભાઈ ગરમ ચા તો પીવડાવે પછી કહે ખરા કે તમારે આવવાનું ન હોય, મને કહેવડાવશો તો હું આવી જઈશ કે સામગ્રી મંગાવી લઈશ. પણ અમને પ્રેસ પર જઈ રોહિતભાઈનો સમય લેવાનું ગમતું - એવું એમનું ઉખ્ખાપૂર્ણ સૌહાર્દ હતું.

જીવનાનંદ દાસનાં બંગાળી કાવ્યોનો અનુવાદ શારદામાં છપાતો હતો. એક બાજુ મૂળ બંગાળી ગુજરાતી લિપિમાં, સામી બાજુ ગુજરાતી અનુવાદ. લેઆઉટની કાળજી રાખવી પડે. રોહિતભાઈ મને સમજણ પાડે. તે પુસ્તકના આવરણપૃષ્ઠ ઉપર જીવનાનંદ દાસની છબી એવી કળાત્મક રીતે તેમણે છાપી છે કે મારા બંગાળી મિત્રો પણ પ્રશંસા કરે છે. એવું જ સુંદર પુસ્તક એમણે તૈયાર કરી આપ્યું -

‘ઓગણસમી સદીનું ગુજરાતી પ્રવાસલેખન.’ સાહિત્ય અકાદેમી તરફથી એ પ્રગટ થવાનું હતું - પણ એ પુસ્તકમાં જે ૨૧ ગ્રંથોમાંથી આ સંચય તૈયાર થયો હતો, તે જૂના કેટલાક જર્જર ગ્રંથોનાં મુખપૃષ્ઠ એમણે અંદર એવી રીતે છાપ્યાં અને ફોટા પણ અન્ય સંપાદક તોરલ પટેલ સાથે ચર્ચાઓ કરી ઉત્તમ રીતે છાપવા તૈયાર કરી આપ્યા અને આવરણ ચિત્ર પણ. આવરણ ચિત્ર માટે આપણને બેત્રણ વિકલ્પ આપે - પછી આપણને પસંદ કરવાનું કહે. આ પણ તેમને હાથે તૈયાર થયેલો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. આવા તો એમણે કેટલા બધા સચિત્ર ગ્રંથો પણ તૈયાર કર્યા છે ?

તિલકરાજનું શારદા કાર્યાલય અમને ગમતું એક સ્થળ હતું, જ્યાં ઘણા લેખકો સાથે મિલન થઈ જતું. અમારે મનુભાઈને પૂછવાનું ઘણું કામ રોહિતભાઈના માધ્યમથી અમે કરી લેતા. મનુભાઈને તો કેટલી ખોટ પડશે ? એક રીતે તો એમનું જવું પ્રકાશનક્ષેત્રની એક ખોટ છે.

પણ સૌથી મોટી ખોટ તો એમનાં માતા મંગળાબહેન અને પત્ની નીતાબહેન અને બે સંતાનો અને ભાઈબહેનોને પડવાની; જયંતભાઈના બધાં પ્રકાશનોની પણ ભાળ રોહિતભાઈ સારી રીતે રાખતા.

રોહિતભાઈ નથી, એ વિચાર વિષાદ પ્રેરે છે. હજી તો એમને મળવા જવાનું હતું - એમની ગરમ ચા પીવાની હતી અને રોહિતભાઈ આપણી વચ્ચે નથી. તિલકરાજની ઑફિસે પ્રવેશતાં જ ‘આવો, આવો, સાહેબ-’ એવો ઉષ્માભર્યો અવાજ હવે સાંભળવા નહિ જ મળે ?

□

સોફા

ત્રણ ત્રણ પેઢીથી
તેણે સાચવ્યો’તો વટ.

બાપુજી જ્યાં બેસતા એ ભાગ
અજ્ઞાત પ્રાર્થનામાં
એ રત લાગતો’તો

એક વાર બાએ ભરત ભરેલું કુશન મૂકેલું
ત્યારે થનગની ઊઠ્યો’તો.

હું જ્યાં બેસતો
ત્યાંથી, બારી બહારનાં વૃક્ષોને
એ આકાશની જેમ જોતો.

દીકરીની ઊછળકૂદથી ઉત્સાહિત થઈ
ક્યારેક તે મલકતો,
અને ઘણી વાર હચમચી જતો
પ્રેમથી.

ઘરના બધા સભ્યોથી
લદાયેલો હોય ત્યારે,
છુકછુક ગાડી હોય તેમ પોતાને માનતો.
બધાની વાતોમાં સતત એ પ્રવાસ કરતો.

ટીવીની જાહેરાતો અને અંદરબહારના શોરબકોરથી

કંટાળી ઘણી વાર
નીચે બેઠેલી બિલાડી જોડે ગેલ કરતો.

જ્યારે રૂમમાંથી તેને
બાપુજીનો ચોકો કરવા
બહાર કાઢેલો,
તે હીબકે ચડેલો.
હીંચકાએ તેને આશ્વાસન આપેલું
નવી વહુએ આવીને
તરત ફરમાન કાઢેલું
‘આ જૂના સોફાને બહાર કાઢો
નવો લાવો.’

અને તે બાપુજીનો ફોટો ફેમમાં જોતાં જોતાં
પોતાનું વિસર્જન કરવા મથવા લાગ્યો.

તે ઊઘઈથી ખવાઈ ગયો ત્યારે
ભંગારમાં વેચી દેવામાં આવ્યો.

પણ હજુ એ,
દાદાનો વટ સાચવતો
જાણે એ, તસુયે
ઘરમાંથી ખસ્યો નથી.

(શ્રી પુરાંત જણાસે, પૃ. ૬૬-૬૭)

- રાજેન્દ્ર પટેલ